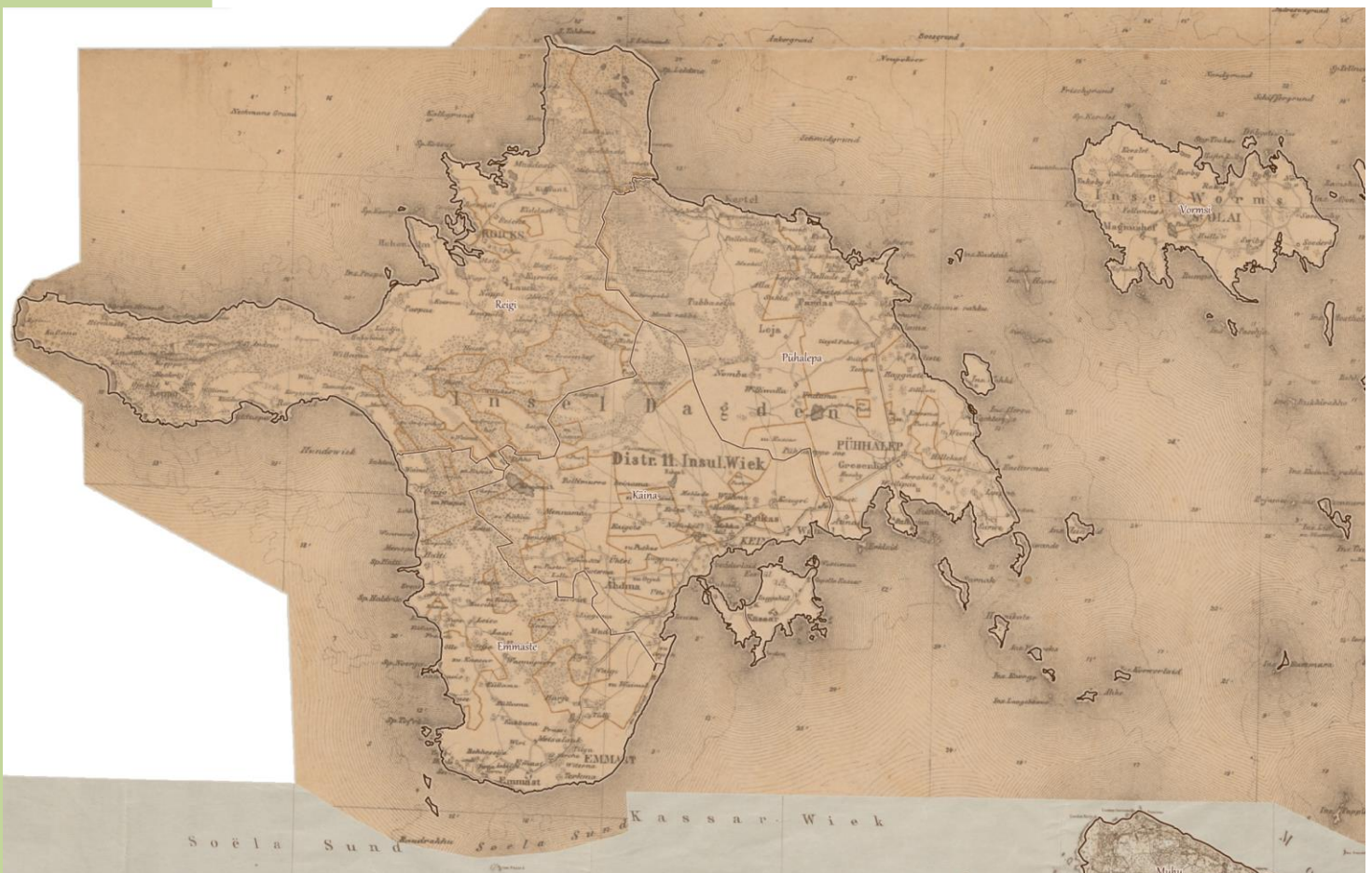

Hiiumaa ja Vormsi maakonna looduslike pühapaikade inventuur arhiivi allikate põhjal: Pühalepa kihelkond

Hiiumaa, Läänemaa

Aruanne

Töö nr: 1961MT1

Tartu 2020

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

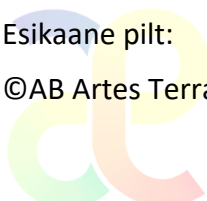

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ, MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus ja Tartu Ülikool

Tellija: Muinsuskaitseamet
Tellija esindaja: Pikne Kama
Tellija kontaktid: Pikk tn 2, Tallinn pikne.kama@muinsuskaitseamet.ee
Projekti juht: Mart Hiob, PhD
Autor: Reeli Reinaus, MA
Töörühm: Mari-Ann Remmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)
Ergo-Hart Västrik, PhD (Tartu Ülikool)
Valdo Valper, MA
Mart Hiob, PhD
Esikaane pilt: Maa-ameti kaardiserver

©AB Artes Terrae OÜ 2020

Sisukord

1. Töörühmal liikmete nimi ja roll inventeerimisel	5
2. Välitööde toimumise ajakava	5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg	5
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest	6
5. Inventeeritud kohad	7
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele	8
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid	9
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	9
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad	9

1. Töörühmaliiikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel töötappidel osalejad:

Reeli Reinaus – vastutav koostaja antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Reeli Reinaus – (arhiivitööd, välitööd);

Reeli Reinaus – (arhiivitööd, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Reeli Reinaus – (projektijuhtimine, välitööde fotod, teabepäeval osalemine, järeltööd);

Reeli Reinaus – (GIS andmete loomine).

2. Välitööde toimumise ajakava

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
07.07.2020	Salinõmme	Saarnaki Pärnamäe ränk ja allikas; vestlus kohaliku paadimehe Arne Kuliga	Reeli Reinaus, Valdo Valper
08.07.2020	Hiiessaare, Orjaku, Pühalepa, Tempa, Palade, Partsi, Nõmba, Lõpe	Hiiessaare Silmakivi; Emmaste ja Käina khk teabepäev Orjaku külamajas ja vestlus Hiiumaa muuseumi töötaja Helgi Põlloga; Pühalepa Põlise leppe kivid, Tempa Ohverdi mägi, Palade Kuradikivi ja Silmaallikas, Partsi Silmaallikas, Nõmba allikas ja Lõpe Lee ohvrikivi	Reeli Reinaus
09.07.2020	Sarve, Soonlepa, Lõpe	Sarve Tammistu allikas ja tiik, Soonlepa ohvrikivi, Lõpe Leevälja ohvrikivi	Reeli Reinaus
03.08.2020	Kärdla, Kõpu	Hiiumaa muuseumi külastus; Reigi khk teabepäev Kõpu Rahvamajas	Reeli Reinaus
04.08.2020	Palade, Partsi, Nõmba	Pühalepa khk teabepäev Palade Loodushariduskeskuses, vestlused kohalikega; Partsi Aru allikas, Nõmba Kabeli männid	Reeli Reinaus
05.08.2020	Vahtrepa, Hagaste	Vahtrepa raviallikas, Hagaste raviallikas; vestlused kohalikega	Reeli Reinaus

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: 40 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 45 tundi.

Järeltööd: 50 tundi.

Kokku: 135 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

Eeltööde käigus selekteerus Pühalepa kihelkonnas kokku **35** kindlat, võimalikku ja oletatavat pühapaika. Neist **12** on maastikul ning **2** kaardi abil inventeeritud, **15** on kas kindlalt hävinud või siis ülimalt ebamäärase ja segase kohakirjeldusega teated, millede mõnede puhul pole isegi kindel, mis kihelkonnaga võiks tegu olla. Ülejäänud **6** paika väärivad siiski ehk tulevikus mõningast edasi uurimist. Ei saa välistada, et nad on maastikul alles (nt Hilleste või Aruküla ohvrikivid), kuid samas ei ole kuigi tõenäoline leida enam inimest, kes kinnitaks, et tegu on tõepoolest õige paigaga.

Ainuke kaitse all olev nõ pühapaik Pühalepa khks-s oli Otimägi. Aga mitte pühapaigana, seega sai see paik ka inventeeritud. Looduskaitse all olid veel ka Hiessaare Silmakivi, Palade Silmaallikas ja Palade Kuradikivi ka.

Üks inventeeritud paikadest, Salinõmme küla alla kuuluval Kõverlaiul asuv Ohvriaid on inventeeritud küll nõ kabinetis. Nimelt osutus võimatuks paiga külastamine, sest see on võimalik ainult 1. jaanuarist 10. veebruarini, kuna muul ajal on seal Hiiumaa laidude maastikukaitse ala reeglitest lähtuvalt liikumiskeel.

Hellamaa Pühaksoo mägi ehk siis Püha pääksi mäed, sest sama nimega objekte on mõisakaardil koguni kaks, on samuti inventeeritud paika külastamata, kuna sama nimega nimetatud Tempa Ohverdi mägi jättis mulje, et tegu on sama kohaga ning kuna Ohverdi mägi oli pärandkultuuri kaardil olemas, siis varem vanu kaarte vaadata ei paistnud erilist põhjust. Tegelikuses on Ohverdi mägi Püha pääksi mägedest 1 km kagus.

Välitööde käigus uusi kohti ei lisandunud.

Mõningad inventeeritud paigad tekitavad aga ka küsimusi. Näiteks on rahvaluule arhiivis terve hulk teateid Hiessaare külas olnud pühade paikade kohta, kuid mitte kordagi ei mainita Silmakivi. Samas pidas kivi pühaks siiski küla ajalooa hästi kursis olev [redacted]. Samuti on kivi hakatud viimasel ajal pühaks pidama maausuliste poolt, millest andsid tunnistust ka kivi kõrval kasvaval toomingal kaks punutud paela.

Samuti toetub Palade küla Kuradikivi inventeerimine pigem kogukondlikule teabele kui arhiiviallikatele, kus seostatakse seda eelkõige ainult vanapagana või kuradi tegevusega. Kivi enda kohta on samuti erinevaid arvandmeid, tundub, et varemalt on sama nimega kiviks peetud üht mõnevõrra suuremat kivi.

Veel tekitavad küsimusi Saarnaki laiul paiknevad kohad. Põline kohalik [redacted] ja ka [redacted], kes meid sinna paadiga viis, ei pidanud kumbagi paika pühaks ja ei olnud ka midagi sellele viitavat kuulnud. Samas on nii allikat kui ka Pärnamäe ränka hakatud just viimastel aastatel meedias pühapaikadena presenteerima ja seetõttu said need ka inventeeritud. Samuti leidub üks 1983. aastal tehtud foto, mille allkiri on Saarnaki hiis, kuid mille saamisloogu lähemalt uurides, tuli tunnistada, et see on siiski ühe kohaliku giidi poolt Pärnamäe rängale antud veidi subjektiivne hinnang.

Viimane objekt, mis tekitab veidi küsimusi on Soonlepa ohvrikivi. Nii kohalik uurija [redacted] kui ka Oru talu (mille maale see kivi jääb) peremees kinnitasid, et seda on peetud ohvrikiviks (Oru talu vanaperenaise sõnade kohaselt), kuid nii kivi asukoha kui ka kirjelduse põhjal tundub, et see võib, kui ka ei pruugi siiski õige koht olla. Nimelt öeldakse, et kivi on asunud mõisa lähedal mere rannas. Eeldusel, et maapind aja jooksul tõuseb, on veidi üllatav, et kivi on siiski hetkel vees. Samuti jätab väljendi „mere rand“ tõlgendamise võimaluse, et kivi juurde on siiski võimalik minna ka kuiva jalaga. Teiseks ei ole kivil päris sellist auku, nagu võib kahe teate põhjal eeldada, samas seal siiski paar

madalamat kohta on, kuhu võib teoreetiliselt vesi koguneda. Kuid ikkagi – „kivil on üks auk, milles seisab alati vett“ – ei tundu päris selline väljend, mis antud kivi kõige paremini iseloomustaks.

5. Inventeeritud kohad

Inventeeritud kohad:

- 1) **Pühaksoo mägi** – Hellamaa küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 2) **Silmakivi** – Hiiessaare küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 3) **Leevälja ohvrikivi** – Lõpe küla (lokaliseeritud välitöödel fotode abil);
- 4) **Ohvriallikas** – Nõmba küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 5) **Kuradikivi** – Palade küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 6) **Silmaallikas** – Palade küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 7) **Aru allikas** – Partsi küla (lokaliseeritud kohaliku elaniku abiga);
- 8) **Põlise leppe kivid** – Pühalepa küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 9) **Allikas** – Salinõmme küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 10) **Pärnamäe ränk** – Salinõmme küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 11) **Ohvriaid** – Salinõmme küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
- 12) **Tammistu allikas ja tiik** – Sarve küla (lokaliseeritud kohaliku elaniku abiga);
- 13) **Ohvrikivi** – Soonlepa küla (lokaliseeritud kohaliku elaniku abiga);
- 14) **Ohverdi mägi** – Tempa küla (lokaliseeritud arhiivitööl).

Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad (puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm asjaolude tõttu), mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida (lisaks jäid kokkuleppeliselt inventeerimata võimalikud kabelikohad):

- 1) **Ravikivi** – Aruküla – *Aruküla karjamaal on üks kivi mille peale vihma ajal augu sisse ikka vett on jäänud. H II 74, 509.* Kivi ei ole kindlasti hävinud, sest Aruküla on põllud ja heinamaad on kive täis, aga kui siiani keegi seda kivi ei tea, siis mõistagi suurt võimalust seda leida ei ole, liiatigi on ainukeseks iseloomulikuks tunnuseks mainitud lihtsalt auku kivil.
- 2) **Lautriallik** – Hagaste küla – *Hagaste küla, end om: Peet Waldmanni maa alal – Waba maa 1936.* Hagastes mõned soovitatud inimesed polnud allikast kuulnudki, samas jälle üks mees väitis, et mere ääres on lausa mitu allikat. Mõistagi ei teadnud ta, milline neist võiks õige olla, juhutatud piirkonda külastades ei leidnud ma aga midagi, mis oleks võinud allika olemasolule viidata.
- 3) **Ohvrikivi** – Hilleste küla – *Hilliste küla karjamaal on auguga kivi, kuhu sell ajal kui minu isa lamba karjas käinud, rahasid toodud mida tema näinud.* EKLA, f 200, m 8:1. Kivi ei ole kindlasti hävinud, sest Hilleste küla on põllud ja heinamaad on kive täis, aga kui siiani keegi seda kivi ei tea, siis mõistagi suurt võimalust seda leida ei ole, liiatigi on ainukeseks iseloomulikuks tunnuseks mainitud lihtsalt auku kivil.
- 4) **Ravikivi- ja allikas** – Taguküla – *Siinsamas Kassaarel oli ohvriallik. Tagakülas, mere ääres suure kivi kõrval oli auk, kus vesi seisis.* E, StK 24, 24 (6); *Hiiu- Kassaares, tean ma mere ääres, ühte*

madalat laiija kivi. Selle kivi juurest veel august toonud vanad inimesed tervise vett. E 872/3 (2) < Pühalepa, Kassari. Teated on küll esitatud eraldi, kuid tundub, et allikas ja kivi on esinenud koos. Valdo Valper küsitles Kassarist nii Linda Tikk'u, s. 1956 < Taguküla, Ristete t., kui ka Tiit Uusoja, s 1959 < Esiküla, Ado-Tooma t., kes küll teadsid paari allikat, kuid need ei läinud teadetes kirjeldatud detailidega kokku, liiatigi kuival ajal pidi olema allika leidmine võimatu.

- 5) **Kassari saare energeetilised kivid** – uustekkeline pühapaik. Kolm kivi ja mõned puud. Teadaolevalt vähemalt viimase kahekümne aasta jooksul on seda tihedalt kasutatud.

Hävinud või väheperspektiivikad kohad:

- 1) **Hiieniit** – Esiküla (hävinud);
- 2) **Hiiekare** – Hiessaare küla (hävinud lennujaama ehitusega);
- 3) **Hiis** – Hiessaare küla (hävinud/raiutud);
- 4) **Hiiekoht** – Lõpe küla - Siin Kalima väljal, praeguse Lõpe pargi äärel, olnud ohvrikivi ja vaimse suhtlemise paik. Praegu asub Hiie talus küla teabetuba;
- 5) **Püha mänd/Kabeli männid** – Nõmba küla (hävinud);
- 6) **Püha lepp** – Pühalepa küla (hävinud);
- 7) **Püha pärn** – Pühalepa küla (hävinud);
- 8) **Püha mänd** – Sakla küla (hävinud);
- 9) **Hiiemets** – Salinõmme küla (hävinud);
- 10) **Hiis** – Taguküla - *Asuk. Kassaarel Tagakülas Kantsi tl. (per. Priidu Helmi) maal. Enne olnud koha nimi Hiierdi. Muiste olnud sääl hiiemets – pühad tammed. Praegu pole midagi sellest järel;*
- 11) **Raviallikas** – Vahtrepa küla (hävinud veiste karjatamise tulemusel);
- 12) **Ohvrikoht** – Hummali saarel, Saare külas, 10-15 km Muhu väinas. Vana eestlaste püha paik, ohverdamiskoht; kivivare, kiviring ümber. E 54029 – Väga segane teade;
- 13) **Määragnus** – *(rootsi keeles ebajumal), ehk pole kohanimi. Phl khk, Rootsi tl - Sealt on vanu rahasid leitud, vist on vana ohverdamise koht olnud.* E 55076 – Väga segane teade;
- 14) **Titetamm** – *Eitseniidus 49. EKIKN phl eki1 t [106] (858105)* – Väga segane teade;
- 15) **Kabeli mänd** – *vana suure sadama juures, Leere nina. Rahvas käinud sinna ohverdama.* E, StK 24, 95/6 (4) – Väga segane teade.

6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Pühalepa inimesed ja ka sealtkandi koduloolased olid üldiselt kohalikest pärimusega seotud objektidest teadlikud. Mis omakorda välistas suuresti võimaluse, et oleks olnud võimalik leida kohti, mida siiani keegi veel leidnud ei olnud.

Enamikes külades, mida külastasin, juhatati kiiresti põliselanike juurde ning seeläbi sai paar pühapaika ka leitud. Samuti aitas palju teabepäevalt saadud info võimalike informantide kohta. Kuid see aitas peamiselt küll selles mõttes, et sai kinnitust teadmine, et kui juba varemalt ei ole Hiiumaa koduloolased mõnd allikat või kivi suutnud lokaliseerida, siis ei suuda kohalikud elanikud seda ka aastal 2020.

Sageli oli aga ka nii, et kohalikud teadsid küll paika, kuid polnud kuulnudki, et seda oleks kunagi pühaks peetud.

Muuhulgas kohtusin Vahtrepa külas ka ühe 103-aastase naisega, kes teadis küll samas külas varemalt asunud raviallikat, kuid samas ka seda, et see oli kümmeaastat tagasi hävinud.

7. Tööde käigus ettetulnud probleemid

Kui vaadata Pühalepa kihelkonnas inventeeritud paiku, siis tuleb tõdeda, et mitmeid neist tekitavad siiski mõningaid küsimusi. Paistab, et mitmed paigad on omandanud nõ pühaduse alles hiljuti ning mitmete teiste kohta on jälle võimatu öelda, kas tegu on olnud siis varemalt püha paigaga või mitte, kuna see kihistus on aja jooksul inimeste mälust kadunud. Kolmanda liigi moodustavad kohad, mille kohta teatakse küll, et tegu on pühapaigaga, kuid objekti varasem kirjeldus läheb märgatavalt lahku sellest, milline see hetkel on. Pean siinkohal silmas Soonlepa ohvrikivi. Kuna kivi ei ole üldiselt ajas väga muutuv objekt, siis tekitab see seda enam küsimusi.

8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

- 1) **Silmakivi**, Hiiessaare küla – [Phl_Hiiessaare_01];
- 2) **Ohvriallikas**, Nõmba küla – [Phl_Nõmba_01];
- 3) **Kuradikivi**, Palade küla – [Phl_Palade_01];
- 4) **Silmaallikas**, Palade küla – [Phl_Palade_02];
- 5) **Aru allikas**, Partsi küla – [Phl_Partsi_01];
- 6) **Põlise leppe kivid**, Pühalepa küla – [Phl_Pühalepa_01];
- 7) **Ohvriaid**, Salinõmme küla – [Phl_Salinõmme_03];
- 8) **Tammistu allikas ja tiik**, Sarve küla – [Phl_Sarve_01];
- 9) **Ohvrikivi**, Soonlepa küla – [Phl_Soonlepa_01];
- 10) **Ohverdi mägi**, Tempa küla - [Phl_Tempa_01];

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

- 1) **Leevälja ohvrikivi**, Lõpe küla – [Phl_Lõpe_01];

9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas.
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).
- Eesti kohanimeraamat <http://www.eki.ee/dict/knr/>.
- Eesti Looduse Infosüsteem: www.eelis.ee.
- ERA fotokogu.

- ERA temaatiline kartoteek.
- ERA topograafiline kartoteek.
- ERA ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) käsikirjakogud.
- Hiessaare küla – [<http://www.eestigiid.ee/?CatID=271&ItemID=485>]
- Kaasik, Ahto. „Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad“ (2017).
- Kauber, M. „Siin- ja sealpool maanteed“. (1992).
- Kiin, A. „Hiessaare Silmakivi“. - Eesti Loodus nr 12, (1991)
- Kink, Hella. „Veeobjektid „Eesti ürglooduse raamatus““. (2006).
- Kõivupuu, Marju. „101 eesti pühapaika“. Tallinn (2011).
- Laugaste, E., Liiv, E. „Muistendid Vanapaganast“. Tallinn (1970).
- Lõugas, V. „Hiiumaa muinasasustusest ja muististest.“ – Eesti Loodus nr 2. (1975)
- Muis.ee
- Mäeumbaed, V., Rebassoo, H.-E. „Hiiumaa. Siin- ja sealpool maanteed.“ (1973).
- Palade teabetuba. <http://paladeteabetuba.blogspot.com/2010/>
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- Ratas, R. „Heltermaa - Kärkla - Kõpu – Vaemla“. Tallinn (1984).
- Rimmel, Mari-Ann. „Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimuses“. Tartu (1998).
- Sarve, Talvi. „Hiiumaa karsti ja allikate kaardistamine“. Aruanne. (2006).
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas.
- Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti kogud.
- Vaas, T. „Pühalepa kihelkonna muinasjäänused“. (1923).
- Waba maa 1936, 11. juuli, nr 28 [<http://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=esmaspaev19360711.2.49>]
- Vain, H. „Mööda Hiiumaad“. Tallinn (1966).
- Viiding, H. „Suurte rändrahnude kirjeldamise juhend.“ Tartu (1986).
- Vilbaste, Kristel. „Eesti allikad“. Varrak. (2013).

